

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 930.1

ВИХОВАННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ» У РОСІЇ XVIII СТ. У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ

THE EDUCATION OF THE «NEW MEN» IN THE 18-TH CENTURY IN THE CONTEXT OF
SOCIAL CONSTRUCTION

І.Г. Немчинов

Актуальність дослідження полягає у тому, що соціальне конструювання залишається важливим інструментом впливу російської влади на суспільство.

Постановка проблеми. Проблемою, на розв'язання якої спрямовану статтю, є осмислення ролі держави як єдиного джерела процесу створення соціальних інститутів у Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення даної теми у науковій літературі має фрагментарний характер. У низці праць піднімається проблема впливу просвітницьких ідей на теорії виховання у Росії XVIII ст. Юрій Лотман та Борис Успенський аналізують культурне поле взаємодії Росії та Європи у семіотичному ключі. Російське побутове середовище даного періоду розглядається, зокрема, у працях Михайла Богословського, Ю. Лотмана, Лідії Семенової.

Постановка завдання. Завдання нашої статті полягає в аналізі проблеми створення «нових людей» з точки зору соціального конструювання. У цьому контексті досвід Катерини та її уряду виходить далеко за межі XVIII ст. й може розглядатися у якості історико-філософської бази для аналізу сучасної ситуації в Росії.

Urgency of the research lies in the fact that social construction remains an important tool of the Russian government to influence the society.

Target setting. The problem to be solved by the article is understanding of the role of the state as a sole source of the process of social institutions creation in Russia.

Actual scientific researches and issues analysis. Coverage of this topic in academic literature is fragmented. A number of works raise the problem of enlightenment ideas influence on the theory of upbringing in Russia of the XVIII century. Yurii Lotman and Borys Uspenskyi analyze the cultural field of interaction of Russia and Europe from semiotic point of view. Russian domestic environment of this period is studied, in particular, in the works of Mykhailo Bohoslovskyi, Yu. Lotman, Lidia Semenova.

The research objective. The objective of our article is to analyze the problem of “new people” creation from the perspective of social construction. In this context, the experience of Catherine and her government goes far beyond the XVIII century and can be considered as a historical and philosophical bases for analyzing the current situation in Russia.

Виклад основного матеріалу. Автор зробив спробу поглянути на проблему створення «нової людини» у Росії у контексті соціального конструювання. Катерина II намагалася штучно створити «третій стан» без забезпечення громадянських свобод. Російський уряд не хотів визнати, що «третій стан» не створюється тільки адміністративними заходами з реалізації уніфікованого морального виховання та професійної освіти.

Висновки. Ця ідея породила роздуми К. Леонт'єва про промисловий переворот без забезпечення «буржуазних» свобод у XIX ст., спроби створення «радянського середнього класу» та нового «середнього класу» у пострадянській Росії. Але щойно представники «середнього класу» задовольняють свої матеріальні потреби, перед ними постає питання про політичне закріплення та розширення своїх прав. Авторитарна держава не готова йти на це, тому що це означає втрату нею контролю над найактивнішими громадянами. Результатом такого зіткнення інтересів стає революція.

Ключові слова: «третій стан», Просвітництво, «середній клас», свобода, освіта, виховання, утопія, традиція.

The statement of basic materials. The author made an attempt to look at the problem of creation «new man» in Russia in the context of social construction. Catherine II tried to artificially create a «third state» without guarantees of civil liberties. The Russian government did not want, that to admit that the third state is not created only by administrative measures to implement unified moral education and vocational education.

Conclusions. This idea gave birth ideas K. Leontyev about of the industrial revolution without implementation of the «bourgeois» freedoms in the 19-th century, attempts to create a «Soviet middle class» and the new «middle class» in post-Soviet Russia. But just the «middle class» to provide their material needs, before them raises the question of political consolidation and expansion of their rights. Authoritarian government is not ready to go for it, because it means the loss of its control over the most active citizens. The result of this conflict of interest – is a revolution.

Keywords: «third state», Enlightenment, «middle class», freedom, education, utopia, tradition.

Актуальність дослідження. У XVIII ст. росіяни отримали можливість знайомитися з європейською культурою безпосередньо – через її тексти. Причому це знайомство виходить за вузькі рамки з'ясування релігійних стосунків (що було характерно для попередніх періодів), а значить, та напруженість, яка супроводжувала спілкування східних та західних християн, поступається місцем бажанню співпрацювати та спокусі запозичення. Це стосується, передусім, просвітницьких ідей, що поступово охоплювали Європу. Одним з наслідків проникнення Просвітництва до Росії стала спроба Катерини II вивести «нових людей». Цей приклад невдалої спроби соціального конструювання міг би залишитися об'єктом вивчення

хіба що істориків відповідного періоду. Проте, ця тема не втратила актуальності, адже в арсеналі російської влади соціальне конструювання є й досі важливим інструментом впливу на суспільство.

Постановка проблеми. Проблемою, на розв'язання якої спрямовану статтю, є осмислення ролі держави як єдиного джерела процесу створення соціальних інститутів у Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення даної теми у науковій літературі має фрагментарний характер. У низці праць піднімається проблема впливу просвітницьких ідей на теорії виховання у Росії XVIII ст. [3; 7; 13]. Юрій Лотман та Борис Успенський аналізують культурне поле взаємодії Росії та Європи у семіотичному ключі [7; 8; 9; 10; 11; 16]. Російське побутове середовище даного періоду розглядається, зокрема, у працях Михайла Богословського [2], Ю. Лотмана [8], Лідії Семенової [15]. Втім, цілісного характеру публікації щодо спроби створити «третій стан» у Росії не мають.

Постановка завдання. Завдання нашої статті полягає в аналізі проблеми створення «нових людей» з точки зору соціального конструювання. У цьому контексті досвід Катерини та її уряду виходить далеко за межі XVIII ст. й може розглядатися у якості історико-філософської бази для аналізу сучасної ситуації в Росії.

Виклад основного матеріалу. Просвітництво проголосило радикальне заперечення старого у його основах. Як зазначав Г.-Г. Гадамер, суть Просвітництва полягала у тому, що не традиція, а розум вважалось останнім джерелом будь-якого авторитету [4, с. 325]. Традиція стає головним об'єктом заперечення й у цьому полягає революційний пафос Просвітництва, зрілі форми якого оформлюються у період, коли «третій стан», що піднімається, готується до радикальної відмови від колишніх норм та правил. Головною смисловою опозицією Просвітництва стало протиставлення Традиції та Природи. Якщо Традиція – це недосконалий реальний перебіг історії, то

Природа – це ідеальна антропологічна сутність людини. Просвітництво передбачає закінчення періоду зла та насильства у доступній для огляду перспективі. Новий світ розуму та добра можливий в історичній перспективі й повинен він виникнути із заперечення та зречення колишньої історії та традиції.

Петро I, фундатор модернової Росії, дивився на освіту та науку вкрай утилітарно. Він розумів освіту лише у сенсі навчання якомусь конкретному ремеслу, тому її головною метою та завданням проголошувалося оволодіння учнями професійними навичками, приготування їх до військової та цивільної державної служби, яка за петровської доби була чи не єдиною професійною діяльністю, до того ж – обов'язковою для всіх. Загальна освіта до кола державних завдань не входила, а тому уряд дбав про заснування та підтримку переважно спеціальних шкіл. Крім того, Петру плоди цієї «просвіти» потрібні були негайно. Тим більше, що країна перебувала у стані перманентної війни.

У післяпетровський період погляди російської влади на освіту змінювалися, в цілому, у дусі європейських освітянських ідей. Найбільше владі імпонували антиклерикальні мотиви у працях європейських просвітителів, оскільки до колишньої ситуації, за якої освіта залишалася у віданні церкви, повернення бути не могло. Держава повністю перебрала на себе піклування про душі своїх підданих.

Друга половина XVIII ст. як в Європі, так й у Росії видалася бурхливою. До того часу, як на паризьких площах почала фонтанувати кров аристократів, інших ворогів народу, а часто навіть його друзів (як от Жана-Поля Марата), залишалося ще трохи часу. А поки що фонтанували ідеями енциклопедисти. Просвітителі різних шкіл та політичних переконань висловлювали свої судження про необхідність поліпшення людської породи, виведення чи виховання «нової людини».

Ця ідея припала до двору й у Росії, де правителі здавна нарікали на негідний «людський матеріал». Ще Іван Грозний намагався виправити становище, час від часу «перебираючи людців». Але у нього не було ані системи, ані відповідної ідеології. Тільки з налагодженням регулярних зносин з Європою, російська державна машина отримала й перше, й друге.

Втім, Катерина та її оточення зовсім не прагнули сприяти широкому розповсюдженню геть усіх просвітницьких ідей. Вони не збиралися ламати станові перегородки у дусі Просвітництва, їм достатньо було покращень у рамках станової ієрархії без руйнування самої ієрархії. У певному сенсі той варіант «освіченого абсолютизму», який був запропонований оточенням Катерини, припускав модернізацію існуючої системи без дарування свободи, а навпаки, шляхом активного втручання держави в усі сфери суспільного життя. Такий підхід не припускав кардинальної зміни суспільних відносин, що, безумовно, видає його утопічність та безперспективність. Реформою згори повинні були бути усунені лише найбільш архаїчні форми старого ладу, які заважали не так навіть суспільству, скільки самій монархії. Також, мали бути усунені умови для визрівання революції знизу. Тобто, Катерина та її урядовці воліли б запровадити у Росії прогресивні реформи за європейськими зразками, проте у дозованому вигляді.

Було б спокусою вважати «освічений абсолютизм» специфічною формою перетворювального руху XVIII ст. Хоча свого часу О. Пушкін й називав уряд «єдиним європейцем у Росії», а всіх Романових – «революціонерами». Катерина навіть у пору розквіту її «лібералізму» готова була використовувати ідеї своїх європейських кореспондентів, але тільки для боротьби зі своїми опонентами, що відстоювали «старовину». Будь-який прояв більш ліберального спрямування, ніж «державний лібералізм», негайно придушувався. Досить згадати сумні долі Миколи Новікова та Олександра Радищева.

Повернімося до ідеї можливості створення «нових людей» за допомогою правильного виховання. Її було сформульовано Гельвецієм (трактат «Про розум», 1758, заборонений владою та спалений [5]), котрий вважав, що дитина є «чистим аркушем», який дорослі можуть заповнювати на свій розсуд. Намагаючись застосувати філософський сенсуалізм до пояснення суспільного життя, Гельвецій стверджував, що людина є продуктом навколишнього середовища. Немає вроджених ідей та пристрастей, вчив Гельвецій, вродженою є лише найпростіша фізична чутливість; людина від народження є ані дурною, ані розумною, ані злою, ані доброю, вона є тільки невігласом та невихованою. А відмінності у здібностях людей є, за Гельвецієм, наслідком відмінностей в умовах виховання, яке він розумів широко – як будь-який вплив середовища, що формує психіку.

Інший активний просвітитель – Жан-Жак Руссо – навпаки, висловив теорію «вроджених ідей» (сформульовану головним чином в романі «Еміль, або Про виховання», 1762 [14]), згідно з якою у людини від початку закладені добрі якості, які можуть розвиватися або витискуватися у залежності від середовища. Вплив суспільства на формування людини Руссо вважав згубним, й тому, зокрема, був проти закритих навчальних закладів як замкнутих на собі міні-спільнот, що сприяють розвитку типових людських пороків.

Протилежні погляди, тим не менш, зводилися до того, що вплив на дитину має дозуватися та контролюватися. А для цього вона має бути вирваною зі звичного середовища, яке її «псує».

Нагадаємо, що саме на монарха просвітителі покладали завдання дбати про благо підданих та запроваджувати начала законності у відповідності до розуму та правди. Думка про те, що держава краще справляється з вихованням своїх майбутніх громадян, ніж їхні батьки, так наполегливо проголошувалася утопічною літературою та соціально-політичними трактатами, що сприймалася сучасниками чи не як данина самому

Просвітництву. Ідея покладання місії виховання людини на плечі монарха (держави) лягла у Росії на благодатний ґрунт.

Однак тут слід згадати про конфлікт між центром культури (у даному випадку – Просвітництва) та периферією. Поширюючись від центру до околиць, Просвітництво трансформувалося, накладалося на місцеву традицію. У Росії це накладення носило характер парадоксу. Заперечення традиції не просто взаємодіяло з традицією (петровською й навіть допетровською) заперечення минулого, але живилося нею. Просвітницькі ідеї кінця історії, наближення нового Царства Розуму прекрасно накладалися на традиційні російські есхатологічні та хіліастичні ідеї, приводячи до того, що найнеймовірніші та утопічні плани отримували шанс на втілення у життя. Заперечення Просвітництвом сакрального духу влади та феодальних інститутів накладалося на традиційну російську сакралізацію самодержавства. Зруйнувавши Церкву як інститут, що був носієм істини, Петро поставив на її місце державу в особі государя. Крім того, що керівник держави повинен бути «трудівником на престолі» й знаряддям загальної користі, він повинен бути також чудотворцем, носієм сакрального сенсу. У цьому сенсі й слід розглядати той зміст, який в ідею створення «нових людей» вклала Катерина. Вона передусім намагалася шляхом реалізації ідеї виховання сконструювати новий «третій стан».

Домашнє виховання того часу здійснювалося зазвичай зусиллями няньок та дядьків з кріпаків. Одним з ідеологів адміністрації Катерини II Іваном Бецьким (1704-1795) було висунуто тезу про те, що виховання дворянина не слід доручати кріпакам. Бецькой, правда, відповідальність за низький моральний рівень селянина-кріпака покладав на поміщика. Катерина була ще більш впевнена у тому, що дворянам у їхньому тодішньому стані не можна довіряти тонку справу виховання молодого людини. Й тут вона мала рацію. Про варварство та дикий норов господарів маєтків по всій Росії написано чимало. Саме спробою захистити молодь від звичаїв садиби

пояснюється ідея закритих навчальних закладів, де в ізоляції від будь-яких впливів ззовні, під наглядом мудрих наставників буде формуватися «нова порода людей», творців нового високоморального суспільства.

Для того, щоб процес освіти та виховання було уведено до річища державної політики, у 1763 році Іван Бецькой виступив з ініціативою створення Виховного будинку як першої установи майбутньої мережі інститутів, покликаних повністю забезпечити процес закритого виховання та освіти. Ставку вирішено було зробити на сиріт, незаконнонароджених дітей та дітей тих батьків, які через бідність або хвороби не могли їх утримувати та займатися їхнім вихованням. Ймовірно, на його намірі створити подібний заклад позначилося те, що сам Бецькой був незаконним сином князя Івана Трубецького (чому й мав «скорочене» прізвище). Хоча він й отримав гарну європейську освіту та був дуже впливовою людиною, статус довгий час, очевидно, обтяжував його.

За задумом Бецького, передбачалося створення принципово нового для Росії типу освітньої установи. Система виховних будинків у Росії повинна була включати не тільки притулки, а й цілу мережу супутніх інститутів, від пологових будинків та шпиталів до ремісничих майстерень та позичкових кас. Але головне не це. Виховний будинок повинен був стати місцем формування нового типу людей, штучного виведення так званого «третього стану», в існуванні якого Бецькой бачив заставу морального відродження нації.

Безумовно, ідеї Бецького були своєрідним варіантом утопії. Якщо утопія припускає взаємини ідеалу та дійсності як протиставлення, взаємна непроникність, розрив наступності, то закритий навчальний заклад в якості свого роду інкубатора якнайкраще підходив для цілей Бецького. Передбачалося, що становлення третього стану буде відбуватися у замкненому колі, й тільки після того, як виросте кілька поколінь вихованців, їхній вплив почне поширюватися на інших, ідеологічно не розвинених

представників того ж стану, що стихійно склався, а потім й на всіх інших: «Сподіватися можна, що обох статей люди, котрі вийшли з цього Будинку, не тільки за звичним вже їм тверезим та працьовитим життям свого не залишать, але ще й дітей своїх так само виховувати стануть; й в інших прикладом своїм до наслідування того ж бажання порушать, а по збільшенні та по поширенні таких у суспільстві може з часом піти щаслива зміна у звичаях та схильностях всієї тієї частини народу, до якої вони належати будуть» [1, с. 89-90].

Бецькой добре розумів, яким саме шляхом слід провадити у життя свої виховні ідеї. Майже одразу після воцаріння Катерини II у 1762 році він став її найближчим соратником й радником. За свідченнями сучасників, Бецькой володів важливою якістю придворного: здатністю надавати монарху ідеї, які той поступово починав вважати своїми власними. Маніфест про заснування Імператорського виховного будинку у Москві був оприлюднений вже 1 вересня 1763 року. Урочисте відкриття будинку, супроводжуване хресною ходою, відбулося 21 квітня 1764 року, а перші прийняті до нього «нещаснонароджені» немовлята отримали імена Катерина та Павло.

У 1770 році було ухвалено рішення про відкриття Петербурзького відділення Імператорського Виховного будинку. Незабаром були відкриті Виховні будинки й у деяких інших великих містах.

Виховний будинок не отримував державного фінансування й повинен був існувати на пожертвування, але мав різні пільги – зокрема, він був звільнений від сплати мит при укладанні контрактів, мав дозвіл безмитно купувати та продавати землі та будинки, заводити фабрики, влаштовувати лотереї й отримувати чверть від доходів з театральних вистав, балів та гральних підприємств.

Не важко здогадатися, що, маючи такого роду пільги, Виховний будинок не міг не привернути до себе людей, які бажали «нагріти» на цій справі руки. Штат службовців не справлявся з потоком дітей, що надходили, чимала

кількість з яких вмирала, а ті, що залишилися у живих, оскільки не отримували того виховання, яке збирався їм надати засновник будинку, не робилися корисними громадянами. Дітей змушували багато працювати, а виготовлені ними речі продавалися за безцінь. Зрештою, висока ідея виродилася в створення мережі притулків. Результатом їх роботи стало не тільки піклування нещасних сиріт, а й поповнення суспільства пройдисвітами, загартованими суворим побутом інтернатів. Як вони були далекі від високого звання «нової людини»...

Таким чином, ідея штучно створити «третій чин або середній», який складали б люди, котрі не будучи ані дворянином, ані селянином, займалися мистецтвом, науками, мореплаванням, торгівлею та ремеслами, провалилася. Головним чином через те, що уряд надавав перевагу штучним заходам. Як зауважив Сергій Рождественський, «середній рід» громадян доводилося створювати шляхом механічної спайки соціальних елементів, досить різнорідних за своїм походженням, за своїми професійними й всіма взагалі культурними інтересами [12, с. 359]. Підсумком таких механічних дій стала відсутність у членів «третього стану» достатніх матеріальних та духовних сил «для того, щоб посісти відведене їм місце у громадському порядку» [6, с. 35].

Висновки. Зазвичай про освітянські ідеї Бецького лунають тільки позитивні відгуки. Дійсно, йому вдалося з суперечливих ідей Руссо та Гельвеція скласти певну освітню програму та провести реформу виховної справи у Росії. Й гуманістичний пафос задуму Бецького створити «третій чин людей» також заслуговує на повагу. Проте ані він, ані Катерина, не хотіли визнати, що третій стан не формується згори, а виростає за умов забезпечення певного рівня свободи. Й жодні адміністративні заходи щодо впровадження уніфікованого морального виховання та професійної освіти самі по собі його не створять.

Спроба Катерини та її співробітників дуже нагадує ідеї про промисловий переворот без створення буржуазії та без забезпечення «буржуазних» свобод Костянтина Леонтьєва у XIX ст., досвід створення «радянського середнього класу» й нового «середнього класу» у пострадянській Росії. Леонтьєву промисловість потрібна була для протистояння Європі, а «буржуазні» свободи як джерело нестерпного для нього егалітаризму він рішуче відкидав. В двох інших випадках «середній клас» отримував більш-менш пристойний рівень життя в обмін на лояльність або принаймні невтручання у політичні процеси.

Але штучність такого соціального конструювання щоразу давалася взнаки. Проект Леонтьєва не був реалізований, а некапіталістичну індустріалізацію з мільйонами жертв провели тільки більшовики за часів перших п'ятирічок. А що стосується спроб створити «середній клас», то щойно його представники задовольняють свої матеріальні потреби, перед ними постає питання про політичне закріплення та розширенні своїх прав та свобод. Авторитарна держава не готова йти на це, тому що це означає втрату нею важелів контролю найактивніших громадян. Результатом такого зіткнення інтересів стає революція. Як це було у 1991 році у Росії, у 2004 та 2013-14 роках в Україні.

Список використаних джерел

1. Бецкой И. И. Генеральный план Императорского Воспитательного дома и госпиталя. Предуповедение к читателям / И. И. Бецкой // Собрание учреждений и предписаний касательно воспитания в России обоого пола благородного и мещанского юношества – СПб. : Тип. И. К. Шнора, 1789. – Т.1. С. 81-150.
2. Богословский М. Быт и нравы русского дворянства в первой половине XVIII в. / М. Богословский – М. : Тип. Г. Лиснера и Д. Совко, 1906. – 52 с.
3. Болдырев А. И. Проблема человека в русской философии XVIII в. / А. И. Болдырев – М. : Изд. МГУ, 1986. – 119 с.
4. Гадамер Г.-Х. Истина и метод / Г.-Х. Гадамер – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
5. Гельвеций К. А. Об уме / Гельвеций // Гельвеций К. А. Сочинения в двух томах. Т. 1.– М. : Мысль, 1973. – С. 143-632.
6. Лаппо-Данилевский А. С. Очерк внутренней политики императрицы Екатерины II / А. С. Лаппо-Данилевский – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1898. – 62 с.

7. Лотман Ю. М. Архаисты-просветители / Лотман Ю. М. // Лотман Ю. М. Избранные статьи – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 3. – С. 356-367.
8. Лотман Ю.М. Беседы по русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII - начала XIX века) / Лотман Ю. М. – СПб. : Искусство-СПб, 1994. – 758 с.
9. Лотман Ю. М. К семиотической типологии русской культуры XVIII века / Лотман Ю. М., Успенский Б. А. // Материалы научной конференции «Художественная культура XVIII века – М. : Советский художник, 1974. – С. 259-282.
10. Лотман Ю. М. Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века / Лотман Ю. М. // Лотман Ю. М. Избранные статьи – Таллинн : Александра. – 1992. – Т. 1. – С. 248-268.
11. Лотман Ю. М. Русская литература послепетровской эпохи и христианская традиция / Лотман Ю. М. // Лотман Ю. М. Избранные статьи – Таллинн : Александра, 1992. – Т.3. – С. 127-137.
12. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII-XIX веках / Рождественский С. В. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1912. – Т.1. – 730 с.
13. Русская мысль в век Просвещения – М. : Наука, 1991. – 280 с.
14. Руссо Ж.-Ж. Эмил, или О воспитании / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: В 2-х тт. Т. 1.– М. : Педагогика, 1981. – С. 19-649.
15. Семенова Л.Н. Очерки истории быта и культурной жизни России (первая половина XVIII в.) / Л. Н. Семенова – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1982. – 279 с.
16. Успенский Б. А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века) / Успенский Б. А., Лотман Ю. М. // Успенский Б. А. Избранные труды – М. : Языки русской культуры, 1996. – Т.1. – С. 338-380.

References

1. Betskoy I. I. Generalnyi plan Imperatorskogo Vospitatelnogo doma i gospitalya. Predvedomlenie k chitatel'nyam / I. I. Betskoy // Sobranie uchrezhdeniy i predpisaniy kasatelno vospitaniya v Rossii oboego pola blagorodnogo i meshchanskogo yunoshestva – SPb. : Tip. I. K. Shnora, 1789. – Т.1. S. 81-150.
2. Bogoslovskiy M. Byit i nrayi russkogo dvoryanstva v pervoy polovine XVIII v. / M. Bogoslovskiy – М. : Tip. G. Lissnera i D. Sovko, 1906. – 52 s.
3. Boldyirev A. I. Problema cheloveka v russkoy filosofii XVIII v. / A. I. Boldyirev – М. : Izd. MGU, 1986. – 119 s.
4. Gadamer G.-H. Istina i metod / G.-H. Gadamer – М. : Progress, 1988. – 704 s.
5. Gelvetsiy K. A. Ob ume / Gelvetsiy // Gelvetsiy K. A. Sochineniya v dvuh tomah. Т. 1.– М. : Myisl, 1973. – S. 143-632.
6. Lappo-Danilevskiy A. S. Ocherk vnutrenney politiki imperatritsyi Ekaterinyi II / A. S. Lappo-Danilevskiy – SPb. : Tip. M. M. Stasyulevicha, 1898. – 62 s.
7. Lotman Yu. M. Arhaisty-prosvetiteli / Lotman Yu. M. // Lotman Yu. M. Izbrannyye stati – Tallinn : Aleksandra, 1992. – Т. 3. – S. 356-367.
8. Lotman Yu.M. Besedy po russkoy kulture: Byit i traditsii russkogo dvoryanstva (XVIII - nachala XIX veka) / Lotman Yu. M. – SPb. : Iskustvo-SPb, 1994. – 758 с.
9. Lotman Yu. M. K semioticheskoy tipologii russkoy kulturyi XVIII veka / Lotman Yu. M., Uspenskiy B. A. // Materialy nauchnoy konferentsii «Hudozhestvennaya kultura XVIII veka – М. : Sovetskiy hudozhnik, 1974. – S. 259-282.
10. Lotman Yu. M. Poetika byitovogo povedeniya v russkoy kulture XVIII veka / Lotman Yu. M. // Lotman Yu. M. Izbrannyye stati – Tallinn : Aleksandra. – 1992. – Т. 1. – S. 248-268.

11. Lotman Yu. M. Russkaya literatura poslepetrovskoy epohi i hristianskaya traditsiya / Lotman Yu. M. // Lotman Yu. M. Izbrannyye stati – Tallinn : Aleksandra, 1992. – T.3. – S. 127-137.
12. Rozhdestvenskiy S. V. Ocherki po istorii sistem narodnogo prosvescheniya v Rossii v XVIII-XIX vekah / Rozhdestvenskiy S. V. – SPb. : Tip. M. A. Aleksandrova, 1912. – T.1. – 730 s.
13. Russkaya myisl v vek Prosvescheniya – M. : Nauka, 1991. – 280 s.
14. Russo Zh.-Zh. Emil, ili O vospitanii / Zh.-Zh. Russo // Russo Zh.-Zh. Pedagogicheskie sochineniya: V 2-h tt. T. 1.– M. : Pedagogika, 1981. – S. 19-649.
15. Semenova L.N. Ocherki istorii byita i kulturnoy zhizni Rossii (pervaya polovina XVIII v.) / L. N. Semenova – L. : Nauka, Leningr. otd-nie, 1982. – 279 s.
16. Uspenskiy B. A. Rol dualnyih modeley v dinamike russkoy kulturyi (do kontsa XVIII veka) / Uspenskiy B. A., Lotman Yu. M. // Uspenskiy B. A. Izbrannyye trudyi – M. : Yazyiki russkoy kulturyi, 1996. – T.1. – S. 338-380.